

ENYEDI GYÖRGYNÉ:

A MEZŐGAZDASÁG TÉRSÉGI FOLYAMATAI A TERMELŐERŐK TÉRBELI MEGOSZLÁSA A HETVENES ÉVEK ELEJÉN

Korábbi kutatások is igazolják, hogy a hetvenes évek elején a termelési feltételekben meglévő különbségek megszüntetésére irányuló gazdaságpolitika következtében – a fejlesztési források újraelosztása révén – az állóeszközök térbeli eloszlásában jelentős különbségek nem alakultak ki.³ A földterület állóeszközellátottsági színvonala a föld minőségétől kevésbé függött: a jó és a gyenge talajadottságú körzetek* között egyaránt volt magasabb és alacsonyabb állóeszközfelszereltségű körzet. Ez kedvezőtlenül befolyásolta a földterület-, eszköz- és munkaerő-kihasználást. (Általában az alacsonyabb termékenységű földeken, adott technikai színvonalon eleve kisebb mennyiségű termelőeszközt és munkaerőt lehet hatékonyan alkalmazni mint a jobb földeken.¹⁸)

Ezért a hetvenes évek elején meginduló hatékonysági törekvések előtérbe kerülésével a kedvező természeti adottságú mezőgazdasági körzetek fokozott fejlesztését, a kedvezőtlen adottságú területeken pedig a kevésbé eszközigényes termelés kialakításának ösztönzését határozta el a központi irányítás.

Az állóeszközállomány térbeli változásai a hetvenes évek óta

A vizsgálati periódus elején a mezőgazdaságot gyors ütemű iparosodás, az állóeszközállomány gyors növekedése jellemezte. A leggyorsabb növekedési ütemet a IV. ötéves tervidőszak alatt érte el. Az évtized második felében az állóeszközök növekedési üteme 5,7 %-ra mérséklődött. A mezőgazdaság kinyílt a többi népgazdasági ág, elsősorban az ipar felé. Az energia- és az ipari anyagigény növekedése következtében az ipartól, az infrastrukturális és más környezeti tényezőktől való függősége fokozódott. E tényezők a differenciálódás új elemeiként jelentek meg. A gyorsan fokozódó ipari termékfelhasználás, az ipari és a mezőgazdasági termékek árszimpárisztása révén jelentős jövedelmet csoportosított át az ipar javára.¹³ Majd később az agrárróló nyílása,¹⁴ az inflációs veszteség tovább csökkentette a mezőgazdasági árak nyereség-tartalmát; az árcentrum egyre inkább a közepesenél jobb minőségű területek

*MÉM STAGEK által lehatárolt mezőgazdasági természeti körzet. A továbbiakban a körzet fogalmán mindig ezt a körzetbeosztást értjük.

felé tolódott el. Ez megnövelte azoknak a térségeknek kiterjedését, melyek kedvezőtlen adottságúaknak számítottak*, és ahol a termelést csak állami támogatással tudták fenntartani. Ugyanebből következik, hogy lecsökkent a befektetési és ráfordítási színvonal optimuma; többek között ezzel magyarázható az öntöző kapacitások csökkenése, műtrágya-felhasználás stagnálása stb.

Az évtizedek alatt kiépültek a különböző termelési rendszerek. Ezek kifejlesztése főként a síkvidéki gazdálkodásra irányult, de alapjában véve a kisebb hozamú területeken, a kedvezőtlen talaj- és domborzati viszonyok között is ezek a rendszerek (nagy teljesítményű, nehéz, a terepviszonyokhoz rosszul alkalmazkodó gépek) terjedtek el. Ezért az utóbbiakon az elérhetőnél alacsonyabb hatékonysággal működtek.

A nyolcvanas évek elején tovább mérséklődött az állóeszközök gyarapodásának üteme. Megállt a beruházások növekedése; sőt 1982 után csökkenni kezdett. A beruházások visszafogásával 1980-ban megkezdődött a beruházási támogatások csökkenése is. A beruházásokban a saját forrás vált meghatározóvá. A jövőben várhatóan a központi irányítás beruházásokra irányuló szerepe mérséklődni fog, és a saját források jelenlegi stathelyzete alapján indul meg az állóeszköz-ellátottságban is a differenciálódás. Az 1984-től bevezetésre került új amortizációs rendszer is ezt a folyamatot erősíti. Számításaink szerint 1981–1983 évek átlagában számítva a nagyüzemek 37,2 %-a az egyszerű újratermelés lehetőségeivel rendelkezett, míg 36,7 %-uk volt képes bővített újratermelésre** is.¹ A mezőgazdaság termelési kapacitását csökkentette az is, hogy a lecsökkent beruházások jó része is az utóbbi időben az alaptevékenységen kívüli tevékenységbe áramlott.

A termelés fenntartása és növelési kényszere érdekében a selejtezések elmaradtak, így a nullára leírt állóeszközök aránya gyorsuló ütemben növekedett. Ez a javítási költségek ugrásszerű emelkedését vonta maga után, amely rontotta a hatékonyságot.

Az elmaradó selejtezések következtében a jövőben azzal kell számolnunk, hogy az állóeszközöknek egyszerre jelentős hányada fog kilépni a termelésből, mely a csökkenő beruházási folyamattal együtt a termelési kapacitások nagymérvű csökkenésére vezethet.

Mint láttuk a hetvenes évek elejére az állóeszközök eloszlása a hatékonysági követelményekkel ellentétesen alakult. Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy az elmúlt másfél évtized alatt (a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig) ez kevésbé módosult, az állóeszközök térbeli megoszlásában alapvető változás nem következett be. A teljes vizsgált időszak alatt (1971–72–73 és 1982–83–84 évek átlaga között) az állóeszközállomány nettó értékének összesen 4,1 %-a rendeződött át a megyék között, a természeti körzetek között is csak 5,9 %-os ez az arány.

*Ma már a nagyüzemeknek mintegy fele megkülönböztetett támogatásban részesül, kedvezőtlen adottságúaknak számít.

**A fejlesztési alapot terhelő éves kötelezettséggel csökkentett saját fejlesztési forrást viszonyítottunk az értékcsökkenéshez, és e mutató alapján soroltuk csoportokba a gazdaságokat. A mutató értéke azt fejezi ki, hogy a saját forrás milyen mértékben pótolja a leírási kötelezettséggel terhelt állóeszközök elhasználódását. Ahol a mutató értéke nem éri el a 100 %-ot, ott az egyszerű újratermelés sem valószínűsíthető meg.

Az állóeszközállomány területi megoszlása a földminőség alakulásával a nyolcvanas évek közepén is kevés összefüggést mutatott. Az átlag feletti földminőségű megyék együttesen ma is 1,8 százalékponttal kisebb arányban részesülnek az állóeszközök értékéből, mint a mezőgazdasági területből (ez az arány a hetvenes évek elején valamivel alacsonyabb is volt: 1,6 százalékpont).

Ez alapján véve abból fakad, hogy a beruházási támogatások a hetvenes évtized végéig folyamatosan növekedtek, és a saját források nagy különbségeit továbbra is mérsékeltek. Végeredményben ez azt jelenti, hogy a jövedelemképződés és az újratermelés folyamatai közötti szerves kapcsolat az évtized végére sem állt helyre.

Az állóeszközök térbeli változásainak másik jellemzője, hogy a mezőgazdasági terület állóeszközellátottsági színvonala szerint korábban az átlag feletti csoportba tartozó megyék, Heves megye kivételével (Bács-Kiskun, Csongrád, Komárom és Pest) – növelve előnyüket – továbbra is megtartották vezető helyüket. Az időszak végére Veszprém megye is ide zárkózott fel. (Növekvő állóeszköz-részesedésű megyék voltak még Baranya, Békés, Hajdú-Bihar és Szolnok megyék.) Ugyanakkor Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye átlagtól való negatív irányú eltérése valamelyest fokozódott.

Összességében tehát az állóeszközök kismértékű területi koncentrációja volt a jellemző, mely jobbra a gyengébb természeti, de jobb közgazdasági adottságú területek felé irányult. Ezt mutatja az állóeszközállomány és az összes aranykorona-érték területi egyenlőtlenségi mutatóinak alakulása is, mind megyei, mind körzeti, mind pedig gazdaságok közötti vizsgálatok alapján. (A vizsgált időszak alatt megyék szerint 9,0 %-ról 10,3 %-ra, körzetek szerint 11,5 %-ról 13,3 %-ra, gazdaságok szerint pedig 20,1 %-ról 22,4 %-ra növekedett az állóeszközállomány és az aranykorona-érték közötti egyenlőtlenség.*) A két fő termelési tényező tehát a föld (mennyiségét, minőségét kifejező aranykorona-érték) és az állóeszközök térbeli eloszlása távolodott egymástól (1. sz. ábra).

A mezőgazdasági munkaerő térségi mozgása

Az állóeszközállomány és a munkaerő területi megoszlásában a különbségek az előbbinél nagyobb mértékben növekedtek, de ehhez nagymértékben a munkaerő térbeli mozgása járult hozzá. A két tényező közötti területi egyenlőtlenség megyék szerint 5,3 %-ról 10,8 %-ra, körzetek szerint 7,6 %-ról 11,9 %-ra növekedett. Az egy főre jutó állóeszközérték átlagtól való eltérése is 13 megyében növekedett.

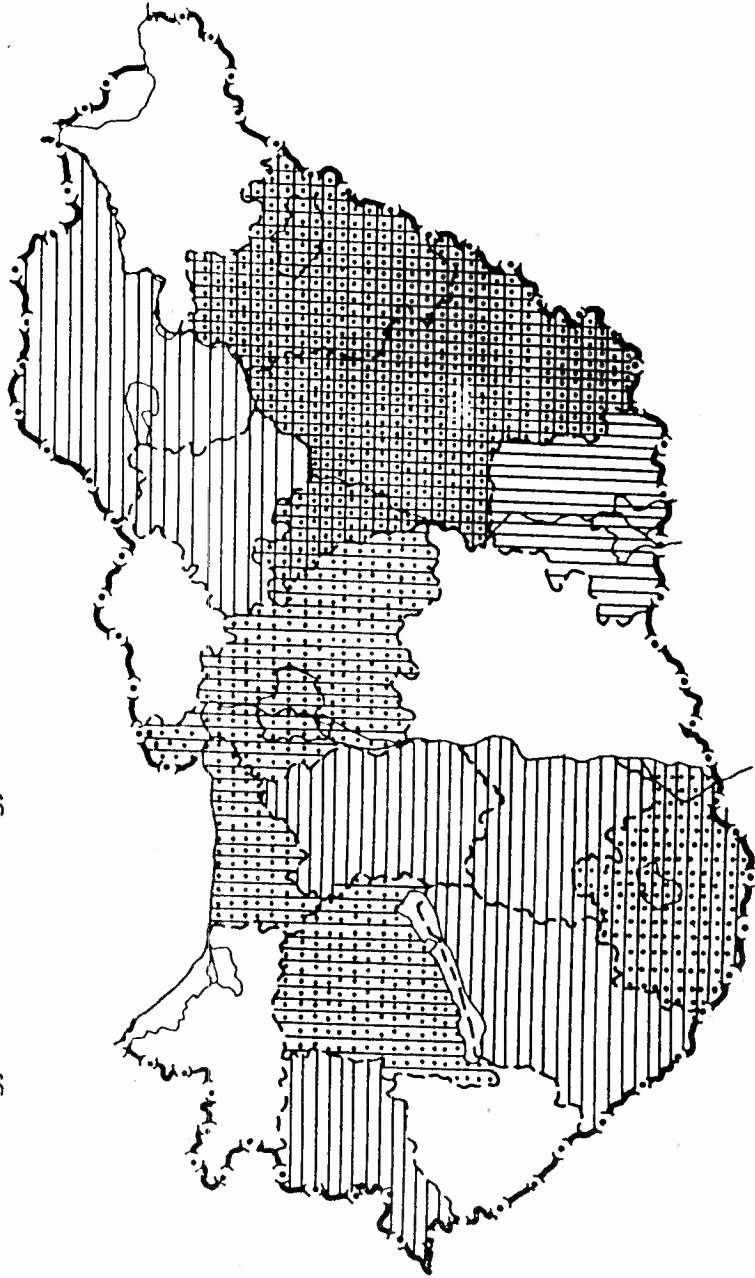
Mind az állóeszközök, mind a munkaerő térbeli mozgását az alaptevékenységen kívüli tevékenység térbeli terjedése befolyásolta. A mezőgazdasági munkaerő átmeneti – 1979 és 1983 közötti – létszámemelkedése is az alaptevékenységen kívüli tevékenység gyors növekedéséhez kapcsolódik.

A vizsgált időszak alatt a létszám 9,1 %-a rendeződött át, amely folyamat az időszak végén felgyorsult. Az időszak elején (1971–72–73 és 1976–77–78 évek

*Hoover-féle egyenlőtlenségi mutató alapján (a továbbiakban is ezt a mutatót használtuk az egyenlőtlenség mérésére).

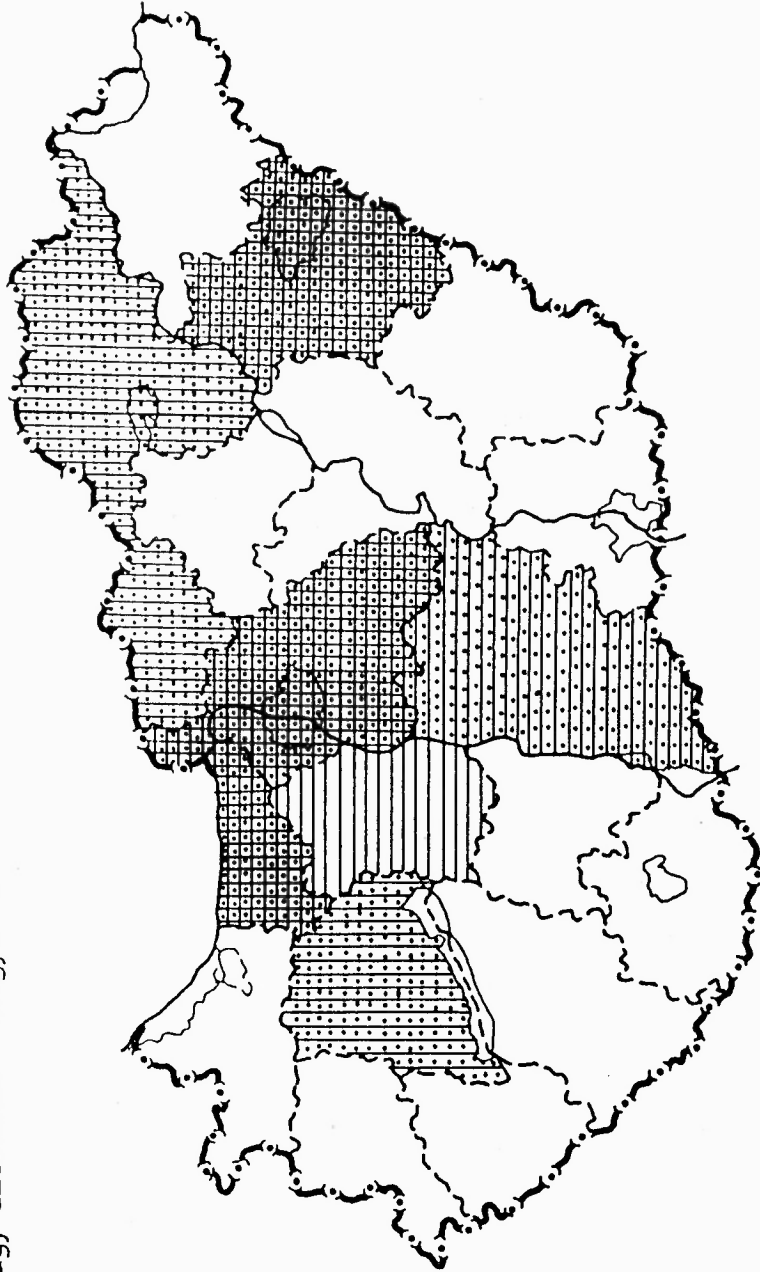
A nettó állóeszköz értékből való részesedés
változása a nagy üzemekben megyék szerint.

1. ábra

2. ábra

A foglalkoztatottakból való részesedés változása
a nagy üzemekben megyék szerint.

átlaga között) a munkaerő-koncentráció a központi térség, Komárom, Fejér, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyék felé irányult. A második időszakban (1976–77–78 és 1982–83–84 évek átlaga között) az előbbieken kívül (Fejér megye nélkül) Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Veszprém megye is növelte részarányát. E megyék a teljes időszak alatt 39,3 %-ról 48,1 %-ra növelték a foglalkoztatottakból való részesedésüket.

A változásokra jellemző, hogy a teljes időszak alatt az átlag feletti földmínőségű megyék mindegyikében csökkent a munkaerőlektetés aránya. Az összes aranykoronaérték és a munkaerő térbeli egyenlőtlensége az időszak elejei 13,8 %-ról 20,8 %-ra növekedett (megyék szerint vizsgálva).

Legnagyobb mértékben Komárom és Pest megyében csökkent az egy foglalkoztatottra jutó földterület, ahol az átlagos 90 %-áról 70, illetve 65-ről 41 %-ára esett vissza. Ez egybeesik a kistermelésben tapasztalt folyamatokkal¹¹ (2. sz. ábra).

A vizsgált másfél évtized alatt tehát alapvetően mindkét mobil termelési tényező (munkaerő, eszköz) távolodott a természeti potenciáltól.

A személyi jövedelmek térbeli kiegyenlítődése

A mezőgazdasági nagyüzemek átlagában – a teljes időszakot tekintve – a személyi jövedelmek kiáramlása összhangban alakult az eredmények növekedésével. Az eredmények 98,3 %-os emelkedését a bérek valamivel kisebb, 88,5 %-os növekedése kísérte. Ezen belül azonban a második időszakban tendencia-változás következett be. Az eredmények 41 %-os növekedése a bérek 52 %-os növekedésével párosult.

A bérek és jövedelmek ágazati összhangja azonban jelentős térbeli különbségek mellett alakult ki. A személyi jövedelmek és az eredmények területi egyenlőtlensége a megyék között az időszak eleji 5,2 %-ról az időszak közepére 10,1 %-ra, az időszak végére pedig 16,6 %-ra emelkedett. A differenciálódás mértéke megyei szinten az 1. sz. táblázat szerint alakult.

E folyamat a vállalati jövedelmek differenciálódásának és a személyi jövedelmek területi kiegyenlítődéseinek a következménye. Bár megyék szerint az időszak elején sem voltak nagy eltérések a személyi jövedelmek színvonalában, ez az időszak végére méginkább eltűnt. A foglalkoztatottak száma és a személyi jövedelmek megyék közötti egyenlőtlensége az évtized elejei 4,7 %-ról 2,7 %-ra csökkent. A személyi jövedelmek megyék szerinti alakulása a következő volt: (lásd 2. sz. táblázat)

Az eredmények területi differenciálódása

A hetvenes évek szabályozórendszere a hatékonyság növekedése érdekében nagyobb teret engedett a differenciálódási folyamatnak. Azt vártuk, hogy eredményeként a jobb adottságú területek fejlődése felgyorsul. Várakozásunkkal ellentétben azonban a termelőerők és az eredmény nem koncentráldott a jobb természeti adottságú területekre.

Ez részben a mezőgazdasági tevékenység települési feltételeinek változásával (az infrastruktúra, a képzett munkaerő stb. iránti igény megnövekedése), másrészt az

1. sz. táblázat

Bér- és eredményarányok területi differenciálódása

M e g y é k	A személyi jövedelemre jutó eredmény az átlag %-ában		
	1971–72–73	1976–77–78 évek átlaga	1982–83–84
2 Baranya	113,8	118,6	172,3
3 Bács-Kiskun	99,7	118,1	102,7
4 Békés	103,9	117,8	100,3
5 Borsod-Abaúj-Zemplén	87,6	48,3	45,2
6 Csongrád	72,3	99,2	105,1
7 Fejér	115,2	127,1	130,8
8 Győr-Sopron	98,7	109,1	153,5
9 Hajdú-Bihar	110,8	108,9	149,9
10 Heves	113,5	84,3	106,7
11 Komárom	137,8	149,0	210,6
12 Nógrád	71,7	59,5	60,3
13 Pest	94,3	105,6	71,9
14 Somogy	88,4	73,5	97,4
15 Szabolcs-Szatmár	94,9	67,5	31,8
16 Szolnok	113,7	86,2	70,3
17 Tolna	106,1	137,5	164,7
18 Vas	99,3	80,2	99,2
19 Veszprém	96,8	101,9	101,8
20 Zala	78,3	53,6	79,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

alaptevékenységnél nagyobb nyereség-tartalmú alaptevékenységen kívüli tevékenység gyors, és területileg a jobb természeti adottságú térségektől eltérő irányú koncentrációjával magyarázható. E tevékenység településének is fontos tényezője volt a piac közelsége, a képzettebb munkaerő és a fejlettebb infrastrukturális környezet. E települési feltételek a fejlettebb, iparosodottabb területeken sokkal inkább adva voltak, mint az ország fő mezőgazdasági zónáiban.

Az alaptevékenységen kívüli tevékenység ezért először a központi térségben és környező területein lendült fel. A hetvenes évek közepén e tevékenység bruttó termelési értékének 61,3 %-a öt megyében: Pest, Komárom, Bács-Kiskun, Veszprém és Hajdú-Bihar megyékben – a mezőgazdasági terület 28,4 %-án – koncentrált. Veszprém megye kivételével ezekben a megyékben az alaptevékenység növekedése is gyorsabb volt az átlagosnál. A teljes időszak átlagában az eredményből való részesedésük is növekedett.

A vizsgált időszak második felében az alaptevékenységen kívüli tevékenység területileg kiterjedt, eloszlása egyenletesebbé vált, azonban továbbra is az előbbi megyékben koncentrált az alaptevékenységen kívüli tevékenység 57,4 %-a. Különösen meggyorsult – és átlag feletti színvonalra emelkedett – a kiegészítő tevékenység Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

Az egy dolgozóra jutó munkabér és részesedés eltérése az átlagtól*

M e g y é k	Az egy főre jutó munkabér és részesedése az átlag százalékában			
	1971-72-73	1976-77-78	1979-80-81	1982-83-84
	é v e k á t l a g a			
2 Baranya	93,8	96,6	96,7	100,0
3 Bács-Kiskun	101,5	101,6	100,6	99,9
4 Békés	97,0	98,2	99,3	99,3
5 Borsod-Abaúj-Zemplén	85,3	85,5	90,8	94,8
6 Csongrád	98,4	96,2	97,8	99,4
7 Fejér	114,9	109,6	105,6	104,1
8 Győr-Sopron	106,6	102,7	102,0	102,7
9 Hajdú-Bihar	99,8	97,9	95,9	97,1
10 Heves	93,0	96,7	97,5	99,3
11 Komárom	121,6	115,4	114,2	113,3
12 Nógrád	90,0	93,9	97,9	98,9
13 Pest	122,2	118,2	115,9	111,8
14 Somogy	86,3	90,7	92,6	95,3
15 Szabolcs-Szatmár	86,9	84,6	82,6	83,5
16 Szolnok	110,1	107,6	104,8	101,5
17 Tolna	101,7	101,6	102,6	105,2
18 Vas	92,6	96,1	94,9	95,4
19 Veszprém	104,8	104,5	102,9	102,9
20 Zala	83,2	83,1	84,8	86,8
Országos átlag	100,0	100,0	100,0	100,0

*Átlagos állományi létszám

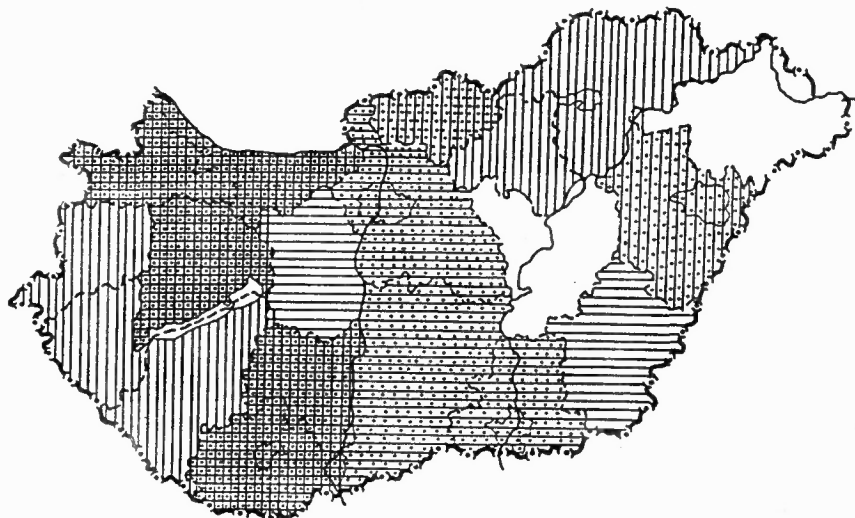
A dinamikusan fejlődő megyék másik csoportját Baranya, Győr-Sopron és Tolna megyék képezik, melyekre az alaptevékenység fejlődése, magas színvonala és a munkaerő átlagosnál gyorsabb ütemű csökkenése a jellemző. Mindhárom megye – az általában fejlettebb – Dunántúlon helyezkedik el. A mérleg szerinti eredményképződés súlypontja áttolódott a Dunántúlra. A tartósan növekvő jövedelem-részesedésű megyék kivétel nélkül a Dunántúlon találhatók (Baranya, Győr-Sopron, Komárom, Tolna és Veszprém).

A hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig az átlag feletti jövedelem-növekedésű megyék együttesen – igen nagy mértékben – 54,3 %-ról 66,8 %-ra növelték részesedésüket a mérleg szerinti eredményből. Ezt a mezőgazdasági terület változatlanul 49 %-os, a munkaerő 51,8 %, illetve 55,1 %-os, az állóeszközök 54,7 és 55,4 %-os lekötésével. (Átlag feletti munkatermelékenységgel, állóeszközkihasználással, és a munkaerő átlagosnál valamivel magasabb állóeszközfelszereltségével) érték el.

A mérleg szerinti eredmény dinamikája szempontjából legkritikusabb a helyzet Szabolcs-Szatmár megyében, ahol egyedülállóan a jövedelem abszolút értéke is

Az eredményből való részesedés változása
 a nagyüzemekben megyék szerint

3. ábra

Jelmagyarázat:

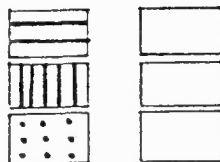
A megye részesedése

1971–72–73 és 1976–77–78 között

1976–77–78 és 1982–83–84 között

1971–72–73 és 1982–83–84 között

növekedett csökkent

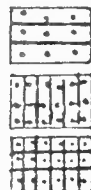
A teljes időszak átlagában csökkent a részesedésük. Ebből:

1. mindkét időszakban csökkent
2. csak a második szakaszban csökkent, az elsőben még növekedett
3. csak az első szakaszban csökkent, a másodikban már növekedett

A teljes időszak átlagában növekedett részesedésük. Ebből:

4. csak az első szakaszban növekedett, a másodikban csökkent
5. csak a második szakaszban növekedett, az elsőben csökkent
6. mindkét szakaszban növekedett

folyamatosan csökkent: az időszak elejinek 57,8 %-ára esett vissza. Ezt követően a leglassúbb jövedelemnövekedés Szolnok megyében (102,7 %-ra), Borsod-Abaúj-Zemplén (156,7 %-ra) és Békés megyében (168,9 %-ra) volt tapasztalható. (3. sz. ábra)

Szabolcs-Szatmár megye nagy visszaesése többek között a megye specializációját képező ágazatok jövedelempozíciójának romlásával magyarázható. Nagy mértékben sújtotta az élmunkaigényes ágazatok magas aránya miatt a társadalombiztosítási járulék nagy mértékű emelkedése is. Jelentős a térségben a meliorációra szoruló területek aránya is.

A fejlődés helyi alapját képező eredmény szerint a differenciáltság folyamatosan növekedett, mind megyék, mind természeti körzetek, mind pedig a gazdaságok szerint vizsgálva. A munkaerő és az eredmény közötti egyenlőtlenségi mutatók növekedése is ezt jelzi.

3. sz. táblázat

A munkaerő és az eredmény közötti egyenlőtlenségi mutatók alakulása

	1971–1973	1976–1978	1982–1984
	évek átlagában százalékpont		
Megyék	8,2	13,4	17,4
Körzetek szerint	11,8	18,8	20,8
Gazdaságok szerint	22,5	28,3	37,8

Általában a megyék többségénél növekedtek a fajlagos mutatók (egy főre, állóeszközre, illetve területre jutó eredmény) átlagtól való eltérései is.

Az alaptevékenységen kívüli tevékenység kiemelkedő jövedelempozíciója, területileg erősen koncentrált fejlődése, az egyes térségek különböző ipari, infrastrukturális és általános gazdasági fejlettsége nagymértékben közrejátszott a mezőgazdasági vállalati jövedelmek térbeli differenciálódásában. A fejlettebb területeken tulajdonképpen egyfajta helyzeti járadék alakult ki, amely a jobb természeti adottságok előnyét felemésztette. Ez a jövedelem-differenciálódás visszahatott az alaptevékenység fejlődésére is.

A leggyorsabban fejlődő mezőgazdasági területek tehát egybeestek az iparilag és infrastrukturálisan is fejlett, nagy népesség-koncentrációjú területekkel.⁵ E területek jórészt általában az ország fő mezőgazdasági zónáin kívül estek, és inkább az ország gyengébb természeti adottságú térségeinek egy részével estek egybe.

Ez tehát a magyarázata annak, hogy a gyenge természeti adottságú térségek fejlődése szétvált. A fejletlen gazdasági környezetben lévők látványosan lemaradtak, más részük pedig a jobb természeti adottságú területeket is megelőzte. Annak is ez a magyarázata, hogy a kedvező termőhelyi adottságú megyéknek együttesen mind az eredményből (33,6 %-ról 32,1 %-ra), mind a bruttó termelésből – és vele együtt az alaptevékenységből is – (34,3 %-ról 29,8 %-ra) csökkent a részesedése. Ezt a mezőgazdasági terület 34,9 %-án, a foglalkoztatottak 31,6 %-ról 27,4 %-ra csökkent ré-

szesedésével, és az állóeszközök 33,5, illetve 33,3 %-ával valószínűsítették meg. A föld, munkaerő, eszköz és a hozamok közötti térbeli arányok jelentősen romlottak. Az átlagosnál gyorsabban csökkent a magas eltartóképességű földterület munkaerő-ellátottsága, és a földterület átlaghoz viszonyított kihasználtsága is romlott. Az állóeszköz-bővítés jórészt a munkaerő pótlását és nem a termelés bővítését szolgálta, így kihasználása az évtized eleji átlag feletti színvonalról az időszak végére az átlag alá süllyedt.

Megállapítható tehát, hogy az elmúlt másfél évtizedben – a hatvanas évekkel ellentétben – a mezőgazdasági ágazatnak az iparétól térben elkülönülő fejlődése határozatlanabbá vált. Az iparosodottabb térségekben zömmel a mezőgazdaság is gyorsabban fejlődött, amely a gazdasági fejlettség térbeli különbségeinek mérséklődési ütemét lassította. Nem valósult meg az a területfejlesztési politikai cél, amely a termelés kedvezőbb természeti adottságú területekre való koncentrálását irányozta elő. (Mint láttuk, az alaptevékenységből is csökkent e területek részesedése.)

A mezőgazdaság területi fejlődésében az általános területfejlesztési politika is szerepet játszott. E politika ugyanis az életkörülmények, az infrastruktúra fejlesztésében megkülönböztetett helyet biztosított az ipari központoknak, jelentősebb városainknak. Így a korábban is elmaradottabb mezőgazdasági térségek háttérbe szorultak, amely alapvető ellentmondásba került a modern mezőgazdaság – és hatékony fejlesztésének – követelményével. Ez a területfejlesztési politikának lényeges belső ellentmondása volt.

E politikának nem kis része volt abban, hogy a kedvezőtlen adottságú területekre kidolgozott úgynevezett komplex területfejlesztési programok komplexitása nem valósult meg, hanem a mezőgazdasági részfeladattá degradálódtak.

Új tendenciaként jelentkezik az alaptevékenységen kívüli tevékenység jövedelempozíciójának romlása, a népgazdasági ágazatban terjedő kistermelés támasztotta verseny, és nem ritkán e tevékenységi körnek a mezőgazdasági üzemből való kiválása. E folyamat a jövőben a magas kiegészítő tevékenységű területek fejlődését.

A mezőgazdasági termelés szerkezetének térbeli változásai

A termelési szerkezet természeti adottságokhoz történő alkalmazkodása határozza meg, hogy nyerünk-e természeti járadékot. A differenciált természeti adottságokat tehát területileg specializált termeléssel lehet a legjobban hasznosítani. A természeti adottságok kihasználását időről-időre, más-más süllyel befolyásolja, gyakran korlátozza az érvényesülő gazdaság- és agrárpolitika, a fejlettség foka.

Számos elemzés megállapította, hogy mezőgazdaságunk területi specializációja a felszabadulás után nem fejlődött, sőt nivelláció érvényesült, azaz az ágazat alapján véve rosszul alkalmazkodott a természeti feltételekhez.⁶ A nivellálódási folyamatban a különböző időszakokban más-más tényezők játszották a főszerepet. A földreform után pl. a kötelező beadás fejtett ki nivelláló hatást, majd a kollektivizálás után a foglalkoztatási kényszer a kézimunka-igényes ágazatokat terjesztette ki minden területen. Ez komoly gondot jelentett az ország kenyér- és takarmánygabona szükségletének megtermelésében, mivel azok viszonylag kevés foglalkoztatási lehetőséget adtak.

Gazdaságpolitikai koncepciók középpontjába ekkor az ország élelmiszer-szükségletének hazai termelésből való kielégítése került. Ezért a hazai fogyasztás szempontjából legfontosabb ágazatok (pl. búza, sertés, baromfi) anyagi-műszaki fejlesztése, jövedelempozíciójának javítása az agrárpolitikában is előtérbe került, és ennek hatására nemsokára az ágazatok között az első helyre kerültek. Ezzel egyidejűleg bekövetkezett nagy mezőgazdasági munkaerőkiáramlás fokozatosan csökkentette a foglalkozási kényszert.

Mind ezek következtében a búza vált az ország területén — a kedvezőtlen adottságú területeken is — a legjövedelmezőbb ágazattá; termelése az egész országban kiterjedt, és fő versenytársát a kukoricát, mint árunövényt teljesen kiszorította. Mindenhol csak saját szükségletre termeltek kukoricát. Ez azt vonta maga után, hogy a korábban alacsonyabb vetésterületi arányú dunántúli megyék az önellátás érdekében — jelentősen növelték részesezésüket a kukorica-vetésterületből, mivel a szarvasmarha-tenyésztő profilú megyék — az ágazat tartósan alacsony ár- és jövedelemviszonyai miatt — a jövedelmezőbb sertésenyésztésre tértek át.

A következő feladat tehát a takarmánygabona-szükségletek kielégítése, a kukorica-termelés fejlesztése volt. Megindult a gabona- és hústermelésben a különböző termelési rendszerek kifejlesztése. Technológiai színvonaluk, jövedelmezőségük jelentősen javult; a többi ágazat pedig alig fejlődött (pl. burgonya, dohány, zöldségfélék, szarvasmarha-tenyésztés, juhászat, szalastakarmány-termelés). Nagy technológiai és jövedelem-színvonalbeli különbségek alakultak ki az ágazatok között, így a számukra kedvezőtlen feltételek között is a fejlettebb ágazatok váltak a legjövedelmezőbbé, megelőzve az adottságokhoz jobban igazodó ágazatokat is. Így érthető módon az ország egész területén kiterjedt termelésük, és a termelés térbeli szerkezete a hetvenes években is tovább nivellálódott.⁷

A területi nivellálódás fő jellemzője tehát az volt, hogy a búza-kukorica-sertés kombináció nyomult be az ország minden körzetébe. Ahol a korábbi specializáció szarvasmarha-tenyésztő vagy valamilyen belterjes növény (ipari növény, zöldség) jellegű volt, ott ez a specializációs irány felbomlott, illetve meglazult. A hetvenes évek közepétől számítva az erősen javuló jövedelmezőségű napraforgó területi megoszlásában következett be gyors területi kiegyenlítődési irányú mozgás, bár az előzőektől lényegesen kisebb mértékű.

Az utóbbi időben már a specializáció enyhe jelei is mutatkoznak. Az energia és az ipari eredetű eszközök áremelkedése a különböző ágazatokat eltérő mértékben érintette. Így pl. a talajadottságokra érzékeny kukorica és cukorrépa magas költéseit a kedvezőtlen adottságú területek már nem képesek elviselni, így a leggyengébb területekről kezdenek visszahúzódní.

A természeti adottságokhoz jobban igazodó termelési szerkezet kialakítása szempontjából legfontosabb feladatunk az elmaradott mezőgazdasági ágazatok általános termelési színvonalának emelése, jövedelmezőségének, anyagi-műszaki színvonalának fejlesztése, felzárkóztatása, a többi ágazathoz viszonyított versenyképességük megteremtése, és általában az ágazatok közötti arányosabb anyagi-műszaki és jövedelmezőségi színvonal létrehozása, illetve a kedvezőtlen adottságok szerint differenciált technológiák kidolgozása. Ha ez kiegyenlítősebbé válik, akkor a természeti feltételek termelési szerkezetmódosító hatása ismét érvényesülhet, és az ága-

zatok sokkal inkább az eltérő földrajzi adottságok szerinti elrendeződésre törekednek.

Az agrárpolitika és a területi folyamatok

A mezőgazdasági árcentrum színvonalát — már ismert okok miatt — a közepes földminőséghez igazítottuk (több-kevesebb sikerrel). A mezőgazdasági árak tehát kezdettől fogva nem fedezték a mezőgazdasági nagyüzemek jó részének termelési költségét. Agrárpolitikai koncepciónk az volt, hogy ezekben a gazdaságokban támogatásokkal tartjuk fenn a termelést, a jobb adottságúaktól pedig adó formájában vonjuk el a nem munkából származó különbözeti jövedelmeket.

A mezőgazdasági termékek árszínvonala az eszmei árszínvonal alatt, az ipariaké pedig felette alakult, így a mezőgazdasági árak jövedelemtartalma tetemesen elmaradt az iparétól. Az 1965. évi nagyobb mezőgazdasági áremelések sem tudták megszüntetni e különbségeket. Ettől számítva az agráröllő nyílása a hetvenes évek közepéig megállt, illetve a mezőgazdasági árak növekedése meghaladta az ipari eredetű eszközök árnövekedését. Mégis — különböző számítások szerint — a IV. ötéves tervidőszak alatt a mezőgazdaság alacsonyabb árszínvonala és a gyors ütemben növekvő ipari termékelhasználása révén jelentős jövedelem-átcsoportosulás ment végbe az ipar javára.¹³

A hetvenes évek közepétől — az általános gazdasági helyzet romlásával — újra megindult az agráröllő nyílása anélkül, hogy a két fő ágazat között az árszínvonal-arányok helyreálltak volna. 1973 és 1983 között a mezőgazdasági termékek áremelkedése az ipari eredetű eszközök áremelkedésének csak 79 %-át érte el.¹⁴

Az infláció gyorsulása a nagyjából — különböző mértékben kötött árakkal termelő mezőgazdaságot inflációs veszteséggel sújtotta. Az árcentrum tehát egyre inkább a jobb adottságú területek felé tolódott el, és a különböző minőségű területeken különböző mértékben csökkent a ráfordítási, illetve a befektetési színvonal optimuma. Ennek következtében egyre több gazdaságban szűnt meg a külső beavatkozástól mentes, szerves, saját forrásra épülő újratemelési folyamat. Ma már a gazdaságoknak — a korábbi 1/3 résszel szemben — mintegy fele szorul megkülönböztetett támogatásra, és nem kis hányada gyors hanyatlásnak indult, a csőd szélére került.

A támogatások növekedésének mértéke azonban elmaradt az árvonalon képződő nyereség csökkenésének ütemétől, sőt 1984-ről 1985-re valamelyest csökkent is. Ugyanakkor igen gyors ütemben növekedtek a központi elvonások, amelyek együttesen több mint az ötszörösükre emelkedtek a vizsgált időszak alatt. Az elvonások növekedése súlyosabban érintette a kedvezőtlen adottságú gazdaságokat, ahol 1985-ben az elvonások az eredmény két és félszeresét tették ki, míg a kedvező adottságúaknál csak alig több mint másfélszeresét.

A mezőgazdaság általános jövedelmi helyzete egészében romlott, amelyet az utóbbi időszak hatékonyság-javulása sem tudott ellensúlyozni. Ez különösen a minden szempontból kedvezőtlen adottságú gazdaságokat sújtotta. A nyolcvanas évek elején ágazaton belüli — a jobbakkor rovására történő — jövedelemátcsoportosítással próbálta az agrárpolitika a differenciálódási folyamatot fékezni, ez azonban a job-

bak fejlődését is visszavetette, és a mezőgazdaság korábbi dinamizmusa megtorpant. Sőt az utóbbi években a termelőerők és a termelés növekedése megállt, illetve csökkent. A korábban sikeres agrárpolitika tehát nem tudott alkalmazkodni a változó viszonyokhoz.

Az agrárpolitikának ez az arculata hosszú távon szüli a differenciálódást, amelyet a szabályozók mind gyakoribb változtatásával, eleve kudarcra ítélt programokkal, a szorítások kisebb lazításával próbál fékezni, és a legsürgetőbb területi bajokat orvosolni.

A differenciálódás ugyan a gazdasági növekedés természetes velejárója, hosszú távú elhúzódása azonban – mint az előzőekben láttuk – kielezi a termelési tényezők területi aránytalanságait, és rontja a termelőerők hatékony kihasználását. A szerves gazdasági növekedésben a differenciálódás és a közelítési folyamatok követik egymást; így valósul meg a térbelileg arányos fejlődés.⁸ Nálunk ezt a folyamatot tulajdonképpen a tőkeáramlás, a föld adás-vételének hiánya megtöri.

A kedvezőtlen adottságú területek technológiai színvonala a központi (külső) támogatások függvényében fejlődött; igen nagy aránytalanságokkal (azt vette amire támogatást kapott), amely az ott elérhetőnél is alacsonyabb hatékonysági színvonalat eredményezett. A mezőgazdasági ágazatok fejlődése – a belső fogyasztási igények függvényében, központi programokkal szabályozva – szakaszos volt, és főként a síkvidéki területekhez jobban igazodó mezőgazdasági ágazatok fejlesztése gyorsult fel, a kedvezőtlen adottságú gazdaságoké pedig (kertészet, szarvasmarha, juhászat, szalastakarmány-termelés, legelőgazdálkodás stb.) lemaradt. Ez szintén az elérhetőnél alacsonyabb hatékonysági színvonal kialakulására, a termelési szerkezet térbeli torzulásaira, a természeti adottságokkal ellentétes irányú szerkezetváltozásokra vezetett. Ezekben a térségekben is a síkvidékhez illeszkedő termékek termelése került túlsúlyba, kiszorítva a hagyományos ágazatokat. A termelési szerkezet földrajzilag nivellálódott, amely ellentétes folyamat volt a természeti potenciál kihasználásával.

A mezőgazdaság adózási rendszere sem kedvez a gyengébb adottságú területeknek. Túl magas a jövedelemadó és alacsony a földadó aránya. A magasabb földadó, a földigényes ágazatokat (pl. cukorrépa) nagyobb költséggel terhelné, mint pl. a kertészeti ágazatok jó részét vagy a gyepgazdálkodást. A földadózás várható új rendszere javíthatja a kedvezőtlen adottságú területek relatív helyzetét, és egyben a termőföld potenciálját növelő, hosszabb távon megtérülő befektetésekre ösztönözne.

Az egész mezőgazdasági termelés hatékonyság-fokozásának kulcskérdése, hogy mennyire tudjuk felzárkóztatni a kedvezőtlen adottságú gazdaságokat, és felszámolni a veszteséges termelést. E kérdésben a központi irányítás feladata az eddigiektől eltérő agrárpolitika kialakítása. Többek között a következő feladatok megoldása szükséges:

- Hosszú távon helyre kell állítani – de legalábbis jelentősen közelíteni kell – az árcentrum és a még termelésben maradó földek költségei közötti összhangot, és minimalizálni kell a támogatások mértékét.
- Meg kell teremteni az újtermelési folyamat belső (szerves) egységét.
- Az ipar jobb, olcsóbb és nagyobb választékú eszközökkel lássa el a mezőgazdaságot.

- Meg kell gyorsítani a kedvezőtlen adottságokhoz igazodó gép- és technológiai rendszerek és mezőgazdasági ágazatok fejlesztését.
- Javítani kell a termőföld potenciálját, az arra érdemes területeken meg kell gyorsítani a meliorációt.
- A nagyüzemi mezőgazdasági termelésre alkalmatlan területeken, részben a mezőgazdasági termelésből való kivonással (erdő- és vadgazdálkodással, méhészetel, faipar létrehozásával stb.) lehetne jövedelmező gazdálkodást kialakítani. Másrészt a mezőgazdasági kistermelésnek ezeken a területeken megkülönböztetett fejlődési lehetőséget kellene biztosítani, melynek általános műszaki színvonalát is emelni kellene.
- A mezőgazdaság adózási rendszerét a jövedelemadó felől a földadó irányába kell elmozdítani.
- Elő kell segíteni a mezőgazdasági térségek infrastrukturális lemaradásának mérséklését.

Ezek nélkül megállíthatatlanná válik a kedvezőtlen adottságú területek gyors degradálódása.

A mezőgazdasági területek termelésből történő kivonásának ugyan sok ellenzője van, a mezőgazdasági tömegtermékek romló cserearánya és elhelyezési nehézségei azonban ezt a kérdést is megfontolandóvá teszik. E folyamat visszafordulásával irreális lenne számolni, hiszen a mezőgazdaság technikai forradalma már végiggyűrűzött a fejlett országokon, és az iparszerűen termelhető tömegtermékeknel extra-jövedelem már nem képződhet. A fejlett országokban új technológiák vannak kialakulóban és új, speciális, egyedi jellegű termékek iránti igények növekednek. A kiutat nem a romló cserearányú tömegtermékek exportnövelése jelentheti, hanem a struktúraváltás.

Jó értékesítési lehetőségei vannak a nagyobb termőképességű vetőmagvaknak, tenyészállatoknak; és jelentős a kereslet az ipari cukor, az alkohol, a keményítő, a cellulóz, a növényi rostok iránt. A biotechnika hatására a vetőmagiparban is forradalom megy végbe.

Ígéretes területe a biotechnikának a növényvédőszerket feleslegessé tevő genetikai változtatások lehetősége, de óriási lehetőségeket kínál az állattenyésztés, az élelmiszeripar és a gyógyszeripar terén is. A jövő piacának slágerei tehát ezek lesznek. Ha agrárpolitikánkat nem igazítjuk ezekhez a követelményekhez, kimaradunk az új zöld forradalomból.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Bartke István (szerk.): A területi fejlődés fontosabb változási tendenciái az elmúlt másfél évtizedben. Tervgazdasági Közelmények 1987/4.
2. Bernát Tivadar – Udovecz Gábor: A természeti erőforrások és a gazdálkodási színvonal kapcsolata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Földrajzi Értesítő, 1975. 3. sz.
3. Bernát Tivadar – Enyedi György: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
4. Csendes Béla – Szabó Gábor: A ráfordítások hatékonysága a különböző minőségű földeken. Közgazdasági Szemle, 1969. 6. sz.

5. Enyedi Györgyné: Dinamikusan fejlődő agrártárségek Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.
6. Enyedi Györgyné: A mezőgazdaság területi szerkezetének módosulása az új technológiákkal összefüggésben. TGI Tanulmány, 1978.
7. Enyedi Györgyné — Klekner Péter: Az élelmiszergazdaság területi fejlődése a hetvenes években. Tervgazdasági Közlemények, Budapest, 1981/2.
8. Enyedi Györgyné: Az agrárpolitika. Árpolitika és a mezőgazdaság differenciálódása. TGI Tanulmány, 1983.
9. Enyedi Györgyné: A mezőgazdasági termelést jellemző főbb folyamatok az 1978—1983. évek időszakában. TGI Tanulmány, 1984.
10. Enyedi Györgyné: Gondolatok a mezőgazdaság területi differenciálódásáról és az agrárpolitika összefüggéseiről a VII. ötéves terv küszöbén. TGI Tanulmány, 1984.
11. Enyedi Györgyné: A mezőgazdasági kistermelés fejlődési tendenciái. TGI Tanulmány, 1987.
12. Horváth Ágnes: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek differenciálódásának elvi megközelítése és a gazdaságpolitika tapasztalata. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények, 1983.
13. Németi László: Magyarország élelmiszergazdasága a hetvenes években. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1981.
14. Pálovics Béláné: A mezőgazdaság távlati fejlesztésének gazdaságpolitikai irányzatai. Doktori értekezés, Budapest, 1986.
15. Szabó Ferenc: A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. In = Kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. Magyar Agrártudományi Egyesület Agrárgazdasági társasága, Miskolc, 1982. november.
16. Szerdahelyi Péter — Udovecz Gábor: A jövedelemképződés körülményei a termelőszövetkezetekben. Statisztikai Szemle, 1973. 8—9. sz.
17. Szerdahelyi Péter: A fejlődésben elmaradt termelőszövetkezetekről. Gazdálkodás, 1976. 3. sz.
18. Vági Ferenc: A termelés differenciálódásának okai és a különbözeti jövedelem a mezőgazdaságban. közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz.
19. Zsuffa Ervin: A mezőgazdasági nagyüzemek differenciált fejlődése. Társadalmi Szemle, 1982. 4. sz.

SPATIAL PROCESSES IN AGRICULTURE DURING THE 1970s

MRS. GYÖRGY ENYEDI:

In her present paper the author reviews spatial processes in agriculture during some one and half decade (1971—1984). She focusses the attention on the spatial mobility of productive forces, the regional variations in personal incomes and in enterprise profits, their relationships, and finally, the changing spatial structure of production.

The author has established that the regional proportions of land, labour, assets and income have deteriorated, the spatial incongruence between the various factors of production has increased and thereby the possibilities of a rational use of resources have diminished.

The lasting and deepening differentiation of enterprise income started a rapid degradation process in certain regions. In this process of differentiation those regions got in a privileged position where the economic and the infrastructural background was developed instead of those with favourable natural endowments.

The spatial pattern of personal incomes and investments was not only dissimilar but contrasting to that of enterprise incomes: it demonstrated a clear tendency towards levelling up.

The structure of production — which had demonstrated little regional specialization earlier — continued to be more and more alike over space. Agrarian policy has played an important role in this process of spatial assimilation of production structure though it has all the time at-

tempted to curb the process of differentiation born by this policy itself as well as to curb the process of spatial assimilation of the production structure.

Finally, the author presents suggestions for the elaboration of a new agrarian policy which would better conform to new circumstances.

Transl. by E. Daróczy

ЭНЬЕДИ, ДЬЁРДЬНЭ:

ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ. ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ В НАЧАЛЕ 1970-Х ГОДОВ

(Резюме)

В настоящей статье автор рассматривает региональные процессы, которые проходили в последние полтора десятилетия (1971—1984 гг.) в аграрном хозяйстве. Среди этих процессов особое внимание уделено пространственному движению производительных сил, ходу территориальных различий в личных доходах и в результатах хозяйств, взаимоотношению последних, а также изменению территориальной структуры производства.

Автор приходит к выводу, что пространственные соотношения условий земли, рабочей силы, средств и доходов ухудшились, производственные факторы отделились друг от друга в территориальном отношении, что ограничило использование ресурсов.

Продолжительная и углубляющаяся дифференциация доходов предприятий положила начало процессу быстрой деградации некоторых регионов. Однако, в процессе дифференциации более быстрое развитие получилось там, где не природные, а экономические и инфраструктурные условия были более благоприятными.

Личные доходы и инвестиции не последовали пространственному проявлению доходов предприятий, наоборот, в этом отношении обозначилась выразительная тенденция выравнивания.

И без того мало специализированное по территории производство в указанный период продолжало выравниваться. В процессе нивелирования пространственной структуры производства значительную роль сыграла аграрная политика, несмотря на то, что она постоянно пыталась тормозить процессы, вызванные ей самой, дифференциации и нивелирования территориальной структуры производства.

В конце статьи автор излагает свое предложение в отношении создания такой аграрной политики, которая в большей степени была бы способна приспосабливаться к новым условиям.

Перевел: Тамаш Бауко